

Prednosti primjene određenih elemenata psihodrame u socijalnom radu

Balijs, Petra

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:656889>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA**

Petra Balijsa

**PREDNOSTI PRIMJENE ODREĐENIH ELEMENATA
PSIHODRAME U SOCIJALNOM RADU**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2024.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA**

Petra Balijsa

**PREDNOSTI PRIMJENE ODREĐENIH ELEMENATA
PSIHODRAME U SOCIJALNOM RADU**

ZAVRŠNI RAD

Prof. dr. sc. Kristina Urbanc

Zagreb, 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Narativ psihodrame.....	3
3. Elementi psihodrame	5
3.1. Psihodramska grupa – publika.....	5
3.2. Protagonist psihodrame.....	5
3.3. Direktor - voditelj psihodramske grupe	6
3.4. Pomoćni ego u psihodrami	7
3.5. Scena - pozornica u psihodrami.....	8
4. Tijek psihodrame	9
4.1. Zagrijavanje u psihodrami	9
4.2. Izbor protagonista za psihodramsku akciju	10
4.3. Psihodramska akcija	11
4.4. Podjela osjećaja.....	14
5. Kontekstualizacija psihodrame u socijalnom radu	15
5.1. Dodirne točke psihodrame i socijalnog rada.....	15
5.2. Grupni pristup u psihodrami i socijalnom radu	16
5.3. Korisnička perspektiva u psihodrami i socijalnom radu.....	18
6. Etička načela psihodrame i socijalnog rada.....	19
6.1. Načelo važnosti poštovanja dostojanstva i vrijednosti svakog čovjeka	19
6.2. Načelo važnosti ljudskih odnosa.....	20
6.3. Načelo važnosti kompetentnosti	20
6.4. Načelo važnosti integriteta.....	22
6.5. Načelo važnosti pružanja usluge.....	23
6.6. Načelo važnosti socijalne pravde.....	23
7. Implementacija elemenata psihodramske metode u određenim aspektima socijalnog rada.....	24
7.1. Implementacija psihodramske metode u radu s korisnicima.....	25
7.2. Implementacija psihodramske metode u radu sa stručnjacima.....	30
8. Zaključak	34
9. Literatura.....	35

Prednosti primjene određenih elemenata psihodrame u socijalnom radu

Sažetak:

Suvremeni interdisciplinarni pristup u radu pomažućih profesija nije zaobišao ni struku socijalnog rada koja se sve više u svojoj suvremenoj praksi oslanja na psihologiju i različite psihoterapijske pravce. Jedan od njih svakako je psihodramski pristup Jacoba Levy Morena čija je ideja akcije i iskustvenog učenja zaživjela i u radu profesije socijalnog rada. Svrha ovog rada je kratko prikazati neke od mogućnosti primjene elemenata psihodramske metode u praksi socijalnog rada s različitim skupinama korisnika, u različitim okruženjima rada, u obrazovnom procesu studenata socijalnog rada te u superviziji. Na početku rada kratko su prikazani narativ psihodramskog pristupa te njegovi elementi nakon čega slijedi opis tijeka jednog tipičnog psihodramskog procesa u grupi. Središnji dio rada posvećen je kontekstualizaciji psihodrame u socijalnom radu i njenim osnovnim načelima. Zatim slijedi prikaz vrijednosnih aspekata slaganja psihodrame i socijalnog rada u vidu etičkih načela rada te zaključno prikaz mogućnosti primjene metode unutar profesije uz prednosti koje takva implementacija osigurava.

Ključne riječi: psihodrama, socijalni rad, etička načela, prednosti primjene

Advantages of applying certain elements of psychodrama in social work

Abstract:

The modern interdisciplinary approach in the work of the helping professions has not bypassed the social work profession, which increasingly relies on psychology and various psychotherapy directions in its present practice. One of the most influential ones is the psychodramatic approach of Jacob Levy Moreno, whose idea of action and experiential learning took root in the social work profession. This paper aims to briefly present some of the possibilities of applying elements of the psychodrama method in the practice of social work with different groups of users, in various work environments, in the educational process of social work students, and in supervision. The beginning of the paper shortly discusses the narrative of the psychodrama approach and its elements, followed by a description of the course of a typical psychodrama process in a group. The central part of the paper is devoted to contextualizing psychodrama in social work and its basic principles. Afterward, there is a display of the value aspects of combining psychodrama and social work in the form of ethical work principles. Finally, the paper showcases the possibility of applying the method within the profession and the advantages that such implementation provides.

Keywords: psychodrama, social work, ethical principles, benefits of application

Izjava o izvornosti

Ja, Petra Balija pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključiva autorica završnog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristila drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Petra Balija

1. Uvod

Igra je sastavni dio života svakog čovjeka. Ona preusmjerava težnju s kontinuiranog procesa zadovoljenja osnovnih životnih potreba na subjektivne težnje pojednaca u njegovoj istini trenutka, sada i ovdje (Nikolić, 1995). Igra nije samo odmor od rada ili stihijsko ispunjavanje slobodnog vremena, već aktivan i spontan proces u kojem se isprepliću čovjekovo djelovanje, razmišljanje i osjećaji, ali bez straha od neuspjeha ili dugoročnih negativnih posljedica. U igri čovjek prima i obrađuje informacije oko sebe na drugačiji način, što mu omogućava da unutar tog procesa mijenja poimanje vlastite okoline. Promjena u poimanju čovjekove okoline najvećim je dijelom rezultat spontanosti i autentičnosti čovjeka, koja u igri nije ugrožena i ne može biti osporena, što ju ujedno i diferencira od svakodnevice i realiteta suvremenog života (McMahon, 2003). Stoga, glavna razlika između stvarnosti i igre jest u tome da društveno uvjetovane norme i unaprijed determinira pravila iz stvarnog života u igri ne postoje. Ovisno o vrsti, svaka igra posjeduje specifična pravila djelovanja prema kojima počinje i funkcionira. Danas u društvu postoji čitav niz igara koje ljudi prakticiraju i kojima se bave, a jedna od poznatijih među njima svakako jest scenska igra (Nikolić, 1995). Prvu teoriju scenske igre kreirao je Konstantin Sergejevič Stanislavski (1945) u svom djelu *Sistem*, koje je nastalo kao svojevrsna longitudinalna bilješka njegova višegodišnjeg umjetničkog rada u Moskovskom hudožestvenom akademskom teatru (MHAT).

Metoda scenske igre prema Stanislavskom (1945) podrazumijeva koncept drame koja se na sceni događa sada i ovdje, u istini trenutka glumca, koji iako igra određeni lik, odnosno ulogu, život tom liku na sceni daje pomoću vlastite istine trenutka i vlastitih osjećaja. U Sistemu je najvažnije načelo vjere, prema kojem glumac mora u potpunosti vjerovati u zadane okolnosti scenske igre u kojima se nalazi na sceni kako bi autentično i vjerodostojno odigrao lik koji igra i prikazao sve njegove emocije. K tome, vjera je toliko važna zato što čini jedan od tri nosiva stupa Sistema, koji uz vjeru čine još fantazija i bogata mašta. *Sistem* (Stanislavski, 1945) je bio kreiran spontano tijekom rada u kazalištu, ali njegov doprinos dosegno je i izvan zidova kazališne kuće Moskovskog hudožestvenog akademskog teatra. Scenska igra se najprije počela primjenjivati u medicini kao jedna od tehnika psihoterapijskog procesa. Scensku igru

je u medicinu uveo psihijatar Jacob Levy Moreno vjerujući da se dramska improvizacija može upotrijebiti u terapijske svrhe. Prema njemu uvježbavanje uloge služi kao poligon za uklanjanje konflikta iz stvarnog života osobe koja tu ulogu igra (Nikolić, 2004). Takav sustav u kojem se susreću scenska igra i psihoterapija, Moreno je odlučio nazvati psihodrama. Dakle, radi se o psihoterapijskom pravcu koji traga za istinom uz pomoć metoda scenske igre. Istina na koju se ovdje referira autor termina psihodrame jest ona istina koja se tiče biti života pojedinca, to je istina koja čovjeka zaokuplja i tišti u podsvijesti. Radi se o istini koja djeluje u terapijske svrhe i olakšava interpersonalno funkcioniranje pojedinca jednom kada on samostalno do nje dođe (Moreno, 1946).

Kao što je slučaj i kod ostalih psihoterapijskih pravaca primjena psihodrame nije rezervirana samo za medicinu, već se njena primjena proširila i na druge znanosti i pomažuće profesije među kojima je i profesija socijalnog rada. Sastavni element svakog psihoterapijskog procesa pa tako i onog psihodramskog jest savjetovanje koje je prema Zakonu o djelatnosti socijalnog rada jedno od osnovnih stručnih postupaka koji polaze od načela i spoznaja znanosti i prakse socijalnog rada kao društvene djelatnosti. Ono podrazumijeva proces komunikacije u kojem specifično educirani socijalni radnici nizom aktivnosti i stručnih postupaka pomažu svojim korisnicima u oblikovanju vlastita interpersonalnog funkcioniranja unutar različitih faza njihova života. Postupak savjetovanja stavlja fokus na emocionalne, razvojne, socijalne, zdravstvene, obiteljske, obrazovne, organizacijske te sve druge aspekte korisnikova života koje sam korisnik u procesu savjetovanja namjerava oblikovati (Zakon o djelatnosti socijalnog rada, NN 18/2022., čl.3, st.13). Prema sličnim principima vrši se integracija psihodramskih postupaka kao dijela psihosocijalnog rada u grupnom pristupu socijalnog rada (Ajduković, 1997). Zaključno, postoji značajno preklapanje između psihodrame i socijalnog rada (Giacomucci, 2021) zato što oba, pristup i profesija, polaze od načela prihvaćanja pojedinca bez osude, uzajamnog pomaganja i susreta s korisnikom u njegovom realitetu, sada i ovdje, uz simultanu primjenu elemenata grupnog rada. Psihodrama i socijalni rad čine "sinergijsku zajednicu" (Skolnik, 2018; prema Giacomucci, 2021) koja se koristi u psihoterapijskom radu s različitim tipovima grupa korisnika i u različitim uvjetima. To uključuje grupe za

podršku, institucionalne grupe, grupe za socijalno učenje i razvoj, grupe za nadzor, obrazovne grupe, grupe za socijalnu akciju, grupe za osobnu promjenu i terapijske zajednice (Ajduković, 1997; Giacomucci, 2021).

U ovom će radu biti prikazan narativ, osnovni elementi i tijek psihodramske metode. Zatim će biti pojašnjena kontekstualizacija psihodramskih metoda u profesiji socijalnog rada, što će slijediti usporedba ogovarajućih etičkih načela u praktičnom radu te djelovanju psihodrame i socijalnog rada. Naposljetku će biti naveden prikaz nekih implikacijskih mogućnosti psihodramskih metoda u socijalnom radu te konačno zaključak i popis literature rada.

2. Narativ psihodrame

Kao što je rečeno u uvodu rada Moreno (1946) je psihodramu najjednostavnije definirao kao psihoterapijski pravac putem kojeg se otkriva istina metodama scenske igre. Radi se o otkrivanju unutarnjeg svijeta pojedinca i njegovih interpersonalnih odnosa kako bi oslobodio svoju spontanost i kreativnost (Centar za psihodramu, 2023). Drugi autori (Đurić, Veljković i Tomić, 2004) psihodramu još nazivaju i akcijskim oblikom grupne psihoterapije. To podrazumijeva da se životne situacije pojedinaca, odnosno pojedinih članova neke psihoterapijske grupe odigravaju na sceni uz pomoć drugih članova te psihoterapijske grupe. Verbalni jezik i govor tijela osnovna su sredstva izražavanja. Međutim, prilikom korištenja tih sredstava članovi grupe ne izvode dramski tekst kao što je slučaj u kazalištu, već igraju prizore iz stvarnog života onako kako ih pojedinac doživljava. To se odvija na sceni koja je siguran prostor u kojem svaki pojedinac iz grupe ima priliku istraživati odnose s ljudima iz vlastita života. Kasnije je došlo do formiranja znanosti koja se bavi isključivo odnosima ljudi, a ona se zove sociometrija (Moreno, 1946).

Akcija, tjelesni pokret i odnos među likovima na sceni uz njihovu fizičku blizinu ili udaljenost bolji su pokazatelj ljudskih odnosa nego izdvojen verbalni govor. Uz to, predmeti i rekviziti, odigravanje, kretnje i riječi omogućuju članovima grupe da dovrše situacije koje u realitetu nisu znali, mogli ili željeli dovršiti (Moreno, 1940). Na taj način osobe koje sudjeluju u grupnoj psihodrami mogu naučiti kako otvoreno i autentično izraziti misli i osjećaje koje imaju. Uz neizgovorene misli i osjećaje,

psihodrama može služiti i u otkrivanju situacija i ishoda koji se u stvarnosti nisu dogodili te otvoriti mogućnost susreta s osobama s kojima susret nije fizički moguć uz mogućnost drugačijeg pogleda na prošlost i sadašnjost kao i na projekciju budućih situacija. Drugim riječima, mogućnosti odigravanja situacija u psihodrami su bezbrojne od primjerice „zabranjene” ljubavne romanse do toga da osoba bude u ulozi vještice (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Tu pomaknutu granicu realnosti, odnosno skrivenu razinu doživljaja Moreno (1946) naziva *surplus reality* - viša dimenzija stvarnosti ili više od realnosti na koju se nadograđuje temeljno načelo psihodramskog odigravanja, a to je načelo „kao da”. Psihodramski „kao da” svijet dozvoljava traganje za istinom čak i kada je ona bolna, traumatična ili zabranjena (Đurić, Veljković i Tomić, 2004).

Kada se govori o psihodrami u cjelini valja spomenuti da se učinak psihodramskog terapijskog procesa manifestira najprije na individualnom planu kod onog pojedinca čija je situacija bila prikazana. Terapijska promjena kao željeni ishod podrazumijeva dekonstrukciju uloge tako što ju se definira, odigrava, istražuje u odnosima s drugim ulogama te analizira nastanak i prihvaćanje promjene (Milošević, 2020). Moreno (1940) je tvrdio da psihodramska grupa čini autopoetski sustav koji takvu promjenu odobrava i osnažuje te se mijenja paralelno s njom. Pridjev autopoetski označava sustav koji se neprestano obnavlja procesom unutarnjih transformacija i interakcija različitih dijelova tog sustava (Milošević, 2020). Dakle, kako bi se ostvario terapijski učinak psihodrame, odnosno promjena neizostavno je da se radi o grupnom radu jer pojedinac mijenja grupu, a grupa pojedinca i taj se kontinuum neprestano ponavlja. Stoga, može se reći da temelj psihodrame čini ideja o tome da je svaki pojedinac u svojoj suštini spontano i kreativno biće koje nije moguće analizirati izdvojeno, već da je uvijek vezan za čitav niz interpersonalnih odnosa u kojima igra različite uloge. Upravo je psihodrama ključ putem kojeg je moguće osloboditi zanemarenu spontanost i kreativnost kod čovjeka. Osoba u psihodramskoj igri nanovo osvještava i prorađuje traumatična iskustva, nadopunjuje nedostatke u odnosima i oslobađa se ustaljenih obrazaca ponašanja kako bi razvila nova ponašanja i interpersonalne odnose koji su neizostavni čimbenici većeg životnog zadovoljstva svakog pojedinca (Centar za psihodramu, 2023).

3. Elementi psihodrame

3.1. Psihodramska grupa – publika

Glavni alat psihodrame je improvizacija zbog koje su svi akteri procesa istodobno autori i publika na sceni (Nikolić, 2004). Članovi psihodramske grupe koji se uključuju na scenu jednostavno se nazivaju publikom, iako su, za razliku od kazališne publike, aktivni sudionici psihodramskog procesa i čine prvi od pet osnovnih instrumenata psihodrame (Moreno, 1946). Psihodramska grupa svojim viđenjem psihodramske situacije može doprinijeti rješavanju konflikta izabranog protagonista. U tom procesu članovi grupe mogu sami steći uvid u vlastite zanemarene konflikte i osjećaje što im kasnije može pomoći u rješavanju istih. Upravo iz tih razloga neki autori psihodramu smatraju jednom od suvremenih vrsta interaktivnog kazališta (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Iako psihodramsku akciju pokreće protagonist, ona se ne može ostvariti sve do kad odgovor na to ne osiguraju članovi grupe u ulogama direktora i pomoćnog ega. Grupa, odnosno publika u psihodrami uvijek aktivno sudjeluje i ima mogućnost intervencije na sceni zbog čega može značajno promijeniti tijek psihodramske akcije (Moreno i Toeman, 1942).

3.2. Protagonist psihodrame

Još jedan neizostavan „kotačić“ psihodramske akcije jest protagonist od kojeg sve počinje i koji na sceni prikazuje vlastiti privatni svijet, koji sada slobodno može mijenjati u terapijske svrhe testiranja realnosti (Moreno, 1946). Još ga se naziva i „junakom jedne ljudske drame“ zato što na sceni dijeli svoje misli i osjećaje, patnju i bol s ostatkom grupe. Budući da u svačijem životu postoji nekolicina nedovršenih situacija i konflikata od terapijske je važnosti da takvi potisnuti osjećaji, neizrečene misli, percepcija nerazumijevanja od okoline te osjećaj nepripadanja i krivnje budu osviješteni i istraženi. Zato protagonist u psihodrami ima priliku istražiti sve što je zanemario i doživjeti emocije koje ga vežu uz situacije na kojima želi raditi. Protagonist u psihodrami odigrava sve on uloge koje u stvarnom životu nije odigrao. Najčešće se radi o radu na odnosima s važnim drugima poput nekog autoriteta ili primjerice roditelja kojeg osoba voli i do kojeg mu je stalo, a s kojim ima narušen odnos ili neku nedovršenu konfliktnu situaciju (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Glavni zadatak protagonista psihodrame je postupak istraživanja, koji Moreno (1946)

naziva odigravanje, a podrazumijeva maštovito kreiranje razgovora i ishoda koji se u stvarnosti nisu ostvarili, isprobavanje različitih mogućnosti djelovanja i otkrivanje novih načina konstruktivnog djelovanja u budućim situacijama iz realiteta osobe. Protagonist u psihodramskoj akciji istraživanjem pokušava doći do odgovora gdje, kako, kada i s kime nije dovršio neku situaciju koja mu izaziva nemir i nezadovoljstvo. Neke od tehnika putem kojih protagonist odigrava situaciju na sceni su: portretiranje situacije putem tehnike monologa, zamjena uloga, prezentacija projekcije, korištenje dvostrukog ega, tehnike zrcaljenja, tehnika pomoćnog svijeta, tehnika uvida i mnoge druge. Zajednički cilj navedenih tehnika je da služe kao alat protagonista u spontanom egzistiraju na sceni koje vodi do uvida situacije iz njegova realiteta, a na kojoj ima potrebu raditi u psihodramskom procesu (Moreno, 1946).

3.3. Direktor - voditelj psihodramske grupe

Direktor je voditelj psihodramske grupe koji kao psihodramatičar zajedno s grupom sudjeluje u psihodramskoj akciji protagonista na sceni. Ona ili on istovremeno obnaša tri profesionalne funkcije, a to su funkcija producenta, analitičara i terapeuta grupe. U funkciji producenta psihodramatičar organizira, oblikuje i započinje psihodramsku akciju. Kao analitičar povezuje ponašanje protagonista i grupe kroz trajanje psihodramske akcije te usmjerava pažnju članova grupe na izvor problema situacije koja je u pitanju. Njegov je glavni zadatak da otkrije povezanost između ovdje i sada i ondje i tada iz realiteta člana grupe. Funkcija terapeuta označava osnaživanje promjene kod protagonista i ostalih članova grupe uz neprestano poticanje i olakšavanje terapijskog procesa. Uz to, terapeut pomaže u uklanjanju psiholoških problema i tegoba svih članova grupe. Dodatno, njegov je cilj da nauči članove grupe kako aktivno misliti o sebi, kako da razumiju sebe i značajne druge iz vlastita života (Moreno 1946). Psihodramatičar kao direktor, odnosno voditelj grupe bira članove psihodramske grupe, određuje vrijeme i prostor susreta grupe i vodi grupne susrete. Nakon što je psihodramska grupa oformljena, direktor joj je dužan pružiti svoju prisutnost, razumijevanje, znanje i stečene kompetencije. Uz to, on mora biti sposoban suosjećati sa članovima grupe te sve radnje koje poduzima činiti empatično i s razumijevanjem. Primanje osjećaja članova grupe, čak i onda kada su oni nelagodni, tužni, ispunjeni osjećajem krivnje ili bolni direktor prima i vraća članu grupe s

razumijevanjem i empatijom uz neprestano osnaživanje i podsjećanje na njegovu sposobnost rješavanja problema. Također, on mora biti vješt u tumačenju govora tijela, paraverbalnom govoru i tumačenju izraza lica i riječi. Direktor je taj koji postavlja scenu, vodi zagrijavanje grupe za psihodramsku akciju te ih usmjerava kroz cijeli psihodramski susret. Ideali kojima teži svaki direktor, točnije voditelj psihodramske grupe su sposobnost spontanosti, kreativnosti i prihvaćanja promjene uz nesputanu energiju igre i hrabrost u kreiranju novih odgovora na stare situacije i zadovoljavajućih odgovora na nove situacije. Zaključno, njegova je glavna zadaća da usmjerava protagonista na putu dolaska do rješenja njegova problema koji je tema aktualne psihodramske akcije. On pomaže protagonistu da oživi situacije iz vlastita život na sceni, prati njegove osjećaje i riječi te svoje vlastite osjećaje uz neprestano pomaganje protagonistu kojeg prati na putu dolaska do mentalne katarze. Ustaljena je praksa da psihoterapijsku grupu vode dva direktora kao suvoditeljski ili koterapijski par (Đurić, Veljković i Tomić, 2004).

3.4. Pomoćni ego u psihodrami

Pomoćni ego je uloga u psihodramskoj akciji koja se dodjeljuje članu grupe koji u psihodramskom procesu odigrava ulogu važne osobe iz protagonistova života, odnosno značajnog drugog. Ta osoba predstavlja stvarnu ili imaginarnu osobu iz protagonistove životne situacije koja će se odigravati na sceni (Moreno, 1946). To primjerice može biti roditelj, prijatelji ili partner protagonista. On je transferna figura koja čini svojevrsnu kopiju osobe iz protagonistova socijalnog okruženja, to primjerice može biti učitelj, policajac ili šef na poslu. U psihodramskoj akciji nerijetko sudjeluju likovi poput superheroja, kraljeva ili čak Boga, što je u psihodrami dozvoljeno, kako bi se ostvario terapijski proces (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). K tome, pomoćnik ega obavlja trostruku funkciju u koju se ubrajaju funkcija glumca koji prikazuje uloge potrebne da bi se prikazala protagonistova situacija, zatim funkcija terapijskog agenta koji vodi protagonista kroz psihodramsku akciju te funkcija socijalnog istražitelja koji zajedno s protagonistom istražuje situaciju koju prikazuju na sceni (Moreno 1946). Vrlo je važno da pomoćni ego odigrava svoju ulogu točno prema uputi koju mu je zadao sam protagonist i kako mu je pokazao da ju treba odigrati. Odstupanje od tog pravila dopušteno je samo onda kada osoba koja je ulozi pomoćnog ega procijeni da

je potrebno smanjiti ili pojačati određenu crtu ličnosti svoga lika kako bi se postiglo vjerodostojno prikazivanje zadanog mu lika i ako to odluči temeljem vlastitog iskustva i doživljaja. To primjerice može biti odrađeno kroz naglašavanje nekih riječi ili dodavanje nekih rečenica, ali ne smije prijeći ili izostaviti dio upute koju je zadao protagonist. Kada je riječ o psihodramskim grupama koje vodi suvoditeljski par običaj je da jedan od voditelj preuzima ulogu treniranog pomoćnog ega, dok je drugi voditelj direktor psihodramske akcije. Tada trenirani pomoćni ego na tipski način odigrava primjerice ulogu roditelja, šefa ili susjeda. Tipsko odigravanje uloge značajnog drugog je moguće kada je osoba u ulozi pomoćnog ega upoznata sa socijalno-kulturnim modelom iz protagonistova života. Još jedna situacija je ona u kojoj ulogu pomoćnog ega preuzima sam protagonist i tada se on naziva dubl, a tehnika se naziva dubliranje. Posljednja moguća uloga je uloga antagonista, a podrazumijeva osobu izabranu među članovima psihodramske grupe čiji je zadatak odigrati ulogu osobe koja posjeduje osobine koje su kontradiktorne onim osobinama koje posjeduje protagonist psihodramske akcije (Đurić, Veljković i Tomić, 2004).

3.5. Scena - pozornica u psihodrami

Scena je još jedan od elemenata psihodrame i važno je da bude arhitektonski prilagođena terapijskim zahtjevima zbog čega je polukružnog oblika s više razina, odnosno katova. Svaki kat pozornice ima svoju funkciju. Na prvom katu se odigravaju scene iz svakodnevnog života, na idućem katu scene iz fantazija protagonista i na posljednjem katu se odigravaju scene koje se vežu za protagonistove strasti i najdublje želje. Na Morenovej (1946) psihodramskoj sceni postoji i balkon s kojega se protagonistu obraćaju suci i bogovi. Tako oblikovana pozornica koja nalikuje torti omogućuje direktoru i publici, ostalim članovima psihodramske grupe da lakše prate i razumiju različite događaje koji su nužni u shvaćanju unutarnjih doživljaja i stvarnog života protagonista psihodramske igre (Moreno, 1940). Suvremena psihodrama iziskuje da se za grupu odvoji dio prostora u kojem oni mogu neometano raditi, a to primjerice može biti soba, učionica u školi ili otvoreni prostor nekog dvorišta. Međutim, važno je da nije sve smješteno na jedno mjesto, već da se prostorno odvoje realitet i scena. To se može učiniti fizičkim odvajanjem stolica za grupu u jedan dio prostora i određivanjem drugog dijela prostora kao pozornice. Tada dio prostora u

kojem su stolice za sve članove psihodramske grupe predstavlja stvaran svijet, a dio prostora koji je određen kao scena predstavlja zamišljeni „kao da” prostor i vrijeme protagonista. Neizostavan dio psihodramskog „kao da” svijeta su rekviziti u obliku stolova i stolica te manji predmeti koje je lako premjestiti, a simboliziraju instrumente poput klavira, ormara ili krevete. U slučajevima kada je potrebno odigrati prikaz nekog nasilnog čina koristi se prilagođena rekvizita koja ne može ozlijediti i koja ne boli osobe koje odigravaju tu scenu, a koja vjerodostojno simbolizira oružje. To primjerice mogu biti materijali od tanke spužve, mekane tkanine, jastuci, cijevi od lake plastike i slično (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Na taj se način poštuje etički kodeks psihoterapijske struke prema kojem je potrebno zaštititi dobrobit klijenata u terapijskom procesu, a ova prilagodba rekvizite štiti sudionike psihodramske akcije od psihičkog i tjelesnog nasilja na sceni (Etički kodeks HKPT, 2021). Valja dodati da u slučajevima kada neki od članova grupe na sceni izraze nemogućnost odigravanja određene scene tada će direktor i ostatak grupe poštovati njihove osobne granice i potaknuti istraživanje te scene na alternativan način (Đurić, Veljković i Tomić, 2004).

4. Tijek psihodrame

4.1. Zagrijavanje u psihodrami

Baš kao i glumci u kazalištu, članovi psihodramske grupe trebaju se zagrijati kako bi mogli odigrati akciju na sceni. Moreno (1946) zagrijavanje u psihodramskoj grupi definira kao povećanje razine tjelesne i psihičke spremnosti za terapijski rad na sceni koji osigurava da protagonist bude svjesno prisutan na sceni, da percipira svoje misli i osjećaje te da može slobodno i smireno shvaćati što se događa i rasuđivati o tome. Valjano zagrijan protagonist spontano se veseli, ljuti ili tuguje uz paralelno razlučivanje o tome koja je odluka najbolja za njega i ljude do kojih mu je stalo. Čin zagrijavanja podrazumijeva niz glumačkih zadataka koje radi cijela grupa, a zadaje ih voditelj ili voditeljski par. Ti zadaci vuku svoje korijene još od prvih scenskih vježbi koje je kreirano Stanislavski (1945), a zajednički im je cilj pripremiti osobu fizički i mentalno za scenu na kojoj će djelovati spontano i kreativno. Primjerice to može biti zamišljanje da članovi grupe razgledavaju fotografije u obiteljskom albumu i da izaberu onu koja im se najviše sviđa. To može biti fizički zadatak da se članovi grupe

kreću prostorom okarakterizirani određenom emocijom, poput sreće, nervoze ili tuge. Neovisno o vrsti zadatka svi imaju isti cilj, a to je da potaknu određene osjećaje kod članova grupe nakon čega se taj osjećaj povezuje s određenom situacijom iz njihova života. U slučajevima kada grupa ne dovrši dio terapijskog rada s prošlog susreta zagrijavanje se preskače i grupa nastavlja s radom tamo gdje je stala. Tada se kreće raditi na intenzivnim osjećajima koji su ostali od prošlog susreta i pokušava se odgovoriti na pitanja koja su na prošlom susretu ostala neodgovorena (Milošević, 2019). Kod nastavka rada od prošlog susreta nije nužno da isti član grupe bude u ulozi protagonista, već da se nastavi raditi na istim problemima i osjećajima. Voditelj grupe koji se priprema za ulogu direktora također se treba zagrijati kako bi mogao pratiti i analizirati rad grupe te kako bi bio sposoban prepoznati, shvatiti promjene u grupi te kako bi bio sposoban donositi odluke o tome na koji način je potrebno intervenirati u grupi. Za direktora je vrlo važno da bude spreman i sposoban odlučiti hoće li osvješćivanje u određenoj situaciji na sceni usmjeriti na protagonista kao pojedinca ili grupu u cjelini (Đurić, Veljković i Tomić, 2004).

4.2. Izbor protagonista za psihodramsku akciju

Nakon što se psihodramska grupa dobro zagrije sljedeći je korak da sjednu u krug i razgovaraju među sobom o tome što su doživjeli tijekom zagrijavanja. Za protagonista se bira onaj član grupe koji je u najvećoj mjeri bio potaknut zadacima u zagrijavanju. Ako je više takvih članova grupe tada svaki od njih opisuje temu koju bi kroz psihodramsku akciju na tom susretu htio istražiti. Nakon što svaki potencijalni protagonist predstavi svoju ideju za temu rada ostali članovi psihodramske grupe biraju protagonista (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Taj se odabir vrši se prema elementima emocionalne politike grupe. Drugim riječima, radi se o nesvjesnoj povezanosti među članovima psihodramske grupe koja potiče odabir tako da članovi koji emotivno više rezoniraju s određenim članovima rađe biraju te članove grupe za protagoniste čime se ponovno naglašava psihodramsko načelo grupnog rada. Protagonist nikada ne odigrava scenu isključivo iz vlastite koristi, već to čini i za druge članove grupe. Tako izabrani protagonist, nosi funkciju zajedničkog simbola koji povezuje članove grupe čiji se emocionalni sustav u određenom dijelu preklapa (Milošević, 2019). Postoji i drugi način odabira protagonista u sklopu kojeg

protagonista bira direktor grupe. To se koristi u situacijama u kojima voditelj grupe prepozna da neki član grupe proživljava vrlo intenzivne osjećaje koje ima potrebu podijeliti s ostalim članovima grupe pa ga poziva da istupi na scenu i započne s odigravanjem svoje situacije. No, takva varijanta izbora protagonista dolazi s velikom odgovornošću voditelja grupe koji tada sam sebe postavlja na vrlo značajnu poziciju osobe koja je iznad protagonista i koja usmjerava grupu u daljnjem radu poput roditelja. Kod preuzimanja takve uloge voditelja smanjuje se učinak emocionalne politike grupe i prebacuje se fokus na emocije prema direktoru koji uz ulogu terapeuta sada postaje karizmatični i sveznajući vođa grupe. Neizostavno je da vođa bude svjestan takve svoje uloge te da ju odgovorno obnaša i prihvati kao dio svog zagrijavanja za psihodramski proces. Neovisno o tome koja varijanta izbora protagonista je u pitanju najvažnije je da on bude izabran kako bi grupa mogla krenuti na sljedeći korak rada (Đurić, Veljković i Tomić, 2004).

4.3. Psihodramska akcija

U trenutku kada upravo izabrani protagonist izađe na scenu, baš kao i u igranom filmu, kreće akcija. Najjednostavnije rečeno akcija u psihodrami je slijed odigranih scena iz protagonistova realiteta koje pobliže prikazuju njegove unutarnje doživljaje, želje i emocije. Cilj psihodramske akcije na sceni je da pomogne protagonistu u njegovu istraživanju srži vlastita problema, točnije polaznog konflikta. Najčešće je potrebno više psihodramskih akcija kako bi do toga došlo. Nakon što protagonist izađe na scenu navodi ostalim članovima grupe kojim se konfliktom iz svog realiteta želi baviti u predstojećoj psihodramskoj akciji. Tada grupa i direktor s njime sklapaju usmeni ugovor. Primjer toga bio bi “Želim raditi na svom odnosu sa šeficom”(Đurić, Veljković i Tomić, 2004). On to čini kroz četiri glavne razine rada u psihodramskoj akciji. Te razine uključuju sljedeće psihodramske tehnike: najprije predstavljanje vlastite uloge; zatim odigravanje predstavljene vlastite uloge; tada slijedi zamjena uloga ili dubliranje; te naposljetku integriranje novonastale uloge koja predstavlja novu terapijsku kvalitetu koju je protagonist psihodramske akcije istražio u procesu odigravanja. Protagonist predstavlja svoju ulogu kroz pet elemenata, a to su mišljenje lika, osjećaj lika, postupanje lika, kontekst lika i posljedica postupanja lika (Milošević, 2019). Postoje situacije u kojima protagonist samim odabirom teme može manifestirati

obrambeni mehanizam i otpor na način da se odlučuje baviti upravo tom temom kako bi izbjegao onu koja mu je od veće važnosti i koja mu je emotivno nelagodna. Međutim, takva manifestacija otpora lako se može izbjeći ako direktor istakne otpor protagonistu te ga osnaži kako bi odustao od potiskivanja tog problema. Kompetentan psihodramatičar takvim postupanjem pomaže protagonistu da se približi suštini svog problema. U malo drugačijoj varijanti psihodrama počinje praćenjem osjećaja protagonista, gdje se koristi psihodramska tehnika „sada i ovdje” (Moreno, 1946). Pomoću te tehnike mapira se trenutak u kojem je aktualiziran osjećaj kojeg protagonist trenutno doživljava na sceni na način da on kreće u odigravanje situacije iz svog života u kojoj se osjećao upravo ovako kako se „sada i ovdje” osjeća. Također, to je trenutak u kojem protagonist ima slobodu prilagoditi scenski prostor na način koji najbolje za njega simbolizira izgled prostora u kojem je doživio situaciju iz svog realiteta. Protagonist prilikom svoje gradnje scene približe objašnjava ostalim članovima grupe koji predmet predstavlja što na sceni. U tom procesu mu pomaže direktor koji ga nježno usmjerava pitanjima poput: „Što predstavlja ovo?”; „Tko sjedi ovdje?”; ili „Što visi tamo?”. Direktor namjerno postavlja pitanja u prezentu kako bi pomogao protagonistu i svim ostalim članovima grupe ulazak u protagonistov „kao da” svijet. Nakon postavljanja scene protagonist predstavlja likove te pomoću tehnike zamjene uloge prikazuje kakav je svaki od tih likova. Nakon toga napokon započinje scena, kreće dijalog, kretanje na sceni i ponašanje likova upravo onakvo kako ih je protagonist prikazao. Direktor aktivno sudjeluje u ovom dijelu akcije tako što prati što se događa na sceni, upravlja zamjenama uloga, uključuje tehniku dubliranja u radnju samostalno ili putem drugih članova grupe kao dublova. Vrlo je važno da on tijekom cijelog procesa analizira i prati osjećajni aparat protagonista kako bi ga mogao potaknuti na onaj tijek koji će rezultirati terapijskim učinkom za protagonista. Također, u ovom je dijelu vrlo važno da je direktor svjestan vlastitih emocija te da ih zna zna oslušivati i pratiti. Također, od njega se očekuje da prati razvoj emocija unutar grupe. U slučaju da se pojavi neko izražavanje emocija koje ne bi bilo poželjno za protagonista tada je direktorov zadatak da pokuša ukloniti takva ponašanja. To primjerice može biti kada neki pomoćni ego izađe iz okvira zadane uloge ili osjeća da nije u stanju odigrati određenu ulogu. To se može dogoditi u situacijama u kojima sam direktor ima izraženu emocionalnu reakciju na scenu poput suza ili kada članovi grupe

plaču ili uzvikuju nešto. Od početka do kraja psihodramske akcije direktor pazi na to da protagonist i svi uključeni na sceni odigravaju, odnosno objašnjavaju situaciju, a ne da ju prepričavaju. Što se tiče vremenskog tijeka prikaza scena, u pravilu se prikazuju situaciju od bliže prema daljnjoj prošlosti. Tako se akcija može odigravati sve do prikaza nekih događaja iz protagonistova djetinjstva. Dakle, akcija traje sve do kada se ne dođe do katarze u procesu koja predstavlja vrhunac emocionalnog naboja protagonista. U trenutku kada protagonist proradi svoje katarzične osjećaje te kada osvijesti i imenuje svoje potisnute osjećaje, on tada doživljava uvid u vlastitu situaciju, osjećaje i ponašanje te je spreman oblikovati i implementirati novo ponašanje pomoću kojeg će promijeniti situaciju i osjećaje koje mu izvorna situacija izaziva. Nakon toga slijedi ponovno odigravanje početne scene, ali tada protagonist primjenjuje nove obrasce ponašanja koje je istražio uvidom kako bi došao do novog rješenja konflikta koji mu pogoduje (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Sve navedene dijelove koji se odigravaju na sceni u tijeku akcije moguće je grafički prikazati u obliku psihodramske spirale (Moreno, 1940). Psihodramska spirala započinje utvrđivanjem i obrazlaganjem protagonistova problema, nakon toga se odigravaju i na taj način objašnjavaju scene iz prošlosti, od bliže prema daljnjoj prošlosti sve do kad se ne dođe o „prascene“. To je neka situacija iz protagonistove prošlosti koja oslikava događaj u kojem se kriju njegovi intenzivni potisnuti osjećaji koji ga dovode do katarze. Sljedeći dio psihodramske spirale je osvještavanje unutarnjeg sukoba protagonista i njegovo doživljavanje uvida u vlastito stanje i osjećaje. Zatim se spirala ponovno vraća do početnog zavoja koji predstavlja sadašnje vrijeme u kojem kreće ponovno odigravanje početne scene s kojom je počela akcija samo što u ovom odigravanju protagonist mijenja svoje ponašanje putem informacija koje je istražio prethodnim odigravanjem, katarzom i uvidom kako bi promijenio ishod situacije (Moreno, 1940). Naposljetku se odigrava zaključni prizor psihodramske akcije koji Moreno (1940) naziva zatvaranje. Ono podrazumijeva svojevrsnu kulminaciju psihodramskog procesa u kojoj protagonist, publika i direktor doživljavaju emocionalno olakšanje nakon procesa koji se odvio u psihodramskoj akciji. Idejno bi do zatvaranja trebalo doći u završnoj sceni na pozornici, no nije pogrešno ako do zatvaranja dođe tek u idućoj fazi procesa koja se zove podjela osjećaja (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). Do toga dolazi u situacijama kada članovi psihodramske grupe u trenutku podjele osjećaja dožive

umirivanje nekih svojih intenzivnih emocija ili osvijeste određene emocije kojih do tada nisu bili svjesni. Ranije je spomenuto kako jedna psihodramska akcija ne mora nužno dovesti protagonista do katarze i uvida, već da je za neke unutarnje konflikte potrebno nekoliko susreta kako bi se to ostvarilo (Moreno 1946). To ne znači da takve psihodramske akcije nema svoju vrijednost i da su besmislene. Baš naprotiv one su nužan dio psihodramskog procesa i neizostavan su dio terapijskog procesa za tu psihodramsku grupu. Moreno (1940) takve akcije naziva akcijama bez sretnog završetka (zatvaranja) koje zadovoljavaju načelo ispunjenja želje. To načelo je zadovoljeno u onom trenutku kada protagonist od psihodramske akcije dobije nešto korisno za sebe što za njega znači terapijski učinak u većoj ili manjoj mjeri. To primjerice može biti situacija u kojoj protagonistica na sceni, u akciji, osjeća toliku razinu frustracije i ljutnje da ima potrebu povisiti glas i vikati na svoju šeficu, a u „kao da” svijetu joj je takvo ponašanje dopušteno bez posljedica koje postoje u realitetu. Tada ona to smije i može ostvariti kako bi došla do ispunjenja svoje želje, a kompleksnost i srž situacije može se proraditi tek četiri susreta nakon toga i to isto podrazumijeva dobro funkcioniranje psihodrame.

4.4. Podjela osjećaja

Posljednja faza jednog psihodramskog susreta naziva se podjela osjećaja i slijedi odmah nakon završetka psihodramske akcije. To je trenutak u kojem svi članovi psihodramske grupe zajedno s voditeljem grupe sjednu u krug i razgovaraju o dosadašnjem radu na način da svaki od članova grupe ispriča kako je on doživio ono što je protagonist odigrao na sceni. U tom se dijelu ne komentira nečija sposobnost prenošenja emocija ili autentičnost prikaza, kao što bi to primjerice činili studenti glume kod Stanislavskog (1945), već svaki član grupe u prvom licu jednine govori kako se on osjećao kada je gledao protagonista na sceni te na koje trenutke iz vlastita realiteta ga je to asociralo. Jednostavnije rečeno, podjela osjećaja je trenutak kada članovi grupe izlažu osobna iskustava na koja je podsjetila i asocirala psihodramska akcija (Đurić, Veljković i Tomić, 2004). To je faza psihodramskog susreta u kojoj dolazi do vrhunca povezanosti između protagonista i ostalih članova grupe zato što se na taj način međusobno identificiraju i postižu najvišu razinu jedinstva unutar grupe

(Ajduković, 1997). Tu fazu Moreno (1940) još naziva i grupnoterapijski dio susreta jer otvara mogućnost za postizanjem grupne katarze.

5. Kontekstualizacija psihodrame u socijalnom radu

5.1. Dodirne točke psihodrame i socijalnog rada

Psihodrama je u svojoj suštini socijalni pristup koji se bavi interpersonalnim odnosima i u svome radu polazi od korisničke perspektive u socijalnom kontekstu. Metodološki gledano, neprekidno problematizira sferu međuljudskih odnosa i to na način da ravnopravno raspoređuje fokus s individualne psihodinamike na čimbenike iz socijalnog okruženja pojedinca i obrnuto. Psihodramske metode otvaraju mogućnost istraživanja suptilnog i iskrenog individualnog iskustva pojedinca uz popratno obrazlaganje složenih socijalnih procesa. Mogućnosti koje pruža psihodramski pristup moguće je objasniti kroz međusobno prožimanje teorije uloga, teorijskih temelja socijalne psihologije, dramskih pristupa u sociologiji te putem osnovnih načela kliničke sociologije (Blanter, 1996). U svezi s time, određeni autori (Giacomucci i Stone, 2018) naglašavaju da je Moreno razvio psihodramski pristup kao izvedenicu socijalnog rada. Najprije, psihodrama uspješno povezuje mikro, mezo i makro razinu socijalnih entiteta pojedinca koji podupiru učinkovite metode i tehnike osnivanja, održavanja te zaključivanja odnosa. Tako koncipirani suradni odnos, odnosno terapijski savez rezultira pozitivnim promjenama na individualnoj i grupnoj razini (Janković, 2004; Andrić i Blažeka Kokorić, 2021). Akcijski elementi psihodrame implementirani su u različitim praktičnim područjima djelatnosti socijalnog rada. Primjere dobre implementacijske prakse moguće je pronaći u: socijalnom radu s obitelji; socijalnom radu u zajednici te unutar individualnog, grupnog, terapijskog i supervizijskog socijalnog rada. Gotovo svaki od navedenih primjera dobre prakse moguće je dalje diferencirati obzirom na to o kojoj se korisničkoj skupini radi. Zbog toga socijalni radnici koji su educirani o prednostima psihodramskog pristupa vrlo rado primjenjuju elemente istog u svom profesionalnom djelovanju, a nekolicina njih upušta se u edukaciju nakon koje postaju psihodramatičari i uspješno vode svoje psihodramske grupe (Konopik i Cheung, 2013).

Nadalje, psihodrama nudi nadopunu i u individualnom savjetodavnom aspektu socijalnog rada. Psihodramska scena čini siguran prostor za rekonstrukciju situacija iz korisnikove prošlosti tako što oslikava sve aktere konkretne situacije na način na koji ih protagonist doživljava. Odigravanje omogućuje dosjećanje koje je u verbalizaciji sa socijalnom radnikom, jedan na jedan, ograničeno. Razina autentičnosti korisnika puno je veća na psihodramskoj sceni nego li je to u savjetodavnom okruženju zato što u akcijskom prikazu kakav nudi psihodrama korisnik ima mogućnost otkriti puno više od onoga što bi potencijalno blokirao putem nekog obrambenog mehanizma kada bi svojem socijalnom radniku pričao priču o nekoj situaciji iz vlastita života (Bosworth Treudley, 1944). Bitni dijelovi interpretacije i savjetovanja u socijalnom radu mogu biti olakšani putem psihodramskih tehnika. Odigravanje situacije spaja dijalog i tjelesne pokrete koji oslobađaju nesputano izražavanje emocija i na taj način korisnik sam uči i istražuje o sebi i ljudima iz svoje socijalne okoline, što inače nije moguće isključivom verbalnom interpretacijom. Psihodramske tehnike mogu služiti kao svojevrsan katalizator dolaska do savjetodavne faze uvida koja u kontekstu psihodrame može biti ostvarena već i na samoj sceni u obliku katarze protagonista ili u sljedećoj fazi podjele osjećaja s grupom. S druge strane, psihodramska akcija rado prihvaća obrnutu implementaciju u vidu koje će protagonist vrlo rado odgovoriti na neko otvoreno pitanje direktora ili prihvatiti savjet nekog člana grupe, što u individualnom susretu sa socijalnim radnikom ne bi doživio na isti način upravo zbog sigurnog i neosuđujućeg okruženja psihodramske scene (Bosworth Treudley, 1944; Janković, 2011).

5.2. Grupni pristup u psihodrami i socijalnom radu

Povijesno gledano, začetak psihodramskog akcijskog grupnog pristupa i grupnog socijalnog rada dogodili su se neovisno, ali u paralelnom vremenskom razdoblju. Oba pristupa svoju su popularnost stekla u Sjedinjenim Američkim Državama 1900-ih godina. Također, oba su pristupa prvotno kreirana izvan psihološke paradigme, ali su u procesu profesionalizacije integrirali suvremenu psihologiju u svoj konceptualni okvir. Praksa s početka djelovanja oba pristupa uključivala je pojedince s margine društva koji su živjeli u velikom riziku i bili potlačeni u svojoj socijalnoj okolini. To

je podrazumijevalo rad s počiniteljima kaznenih djela, izbjeglicama, migrantima te djecom i mladima s problemima u ponašanju (Giacomucci, 2021).

Nadalje, polazna načela oba pristupa su stvaranje pozitivnih promjena u društvu te ostvarenje socijalne pravde. Moreno je dodatno obogatio socijalni rad kreiranjem sociometrije i koncepta terapijskog društva, naglašavajući tako važnost grupe i socijalnog koncepta u istraživanju i stvaranju pozitivne promjene pojedinca. Temelj integrirane filozofije psihodrame i socijalnog rada polazi od isticanja važnosti interpersonalnih odnosa, grupne dinamike i obiteljskih procesa u stvaranju sinteze jedinstvenosti i dostojanstva svake pojedine osobe, odnosno korisnika. Stoga je nedvojbeno da se psihodramski pristup i profesija socijalnog rada preklapaju i slažu u čitavom nizu svojih teorijskih i praktičnih komponenata. Polazna točka tog spoja je grupni pristup koji predstavlja jedan od temeljnih oblika praktičnog rada psihodrame i socijalnog rada (Blanter, 1996; Ajduković, 1997).

Tvorac psihodrame, ranije spomenuti psihijatar Jacob Levy Moreno bio je prvi koji je u praksu uveo pojam grupne terapije, a 1932. godine taj je pojam preformulirao u grupnu psihoterapiju. S druge strane, socijalni se rad kao akademska disciplina i praktična pomažuća profesija također susreće s grupnim radom u čitavom nizu svojih užih područja rada. Općeniti cilj profesije socijalnog rada jest promicati socijalnu koheziju, društvenu promjenu i razvoj uz simultano osnaživanje i oslobađanje ljudi, odnosno svakog pojedinog korisnika na individualnoj i socijalnoj razini (EASSW, 2023). Međutim, isključivo individualni socijalni rad ne postoji u praksi kao takav. Razlog tomu jest u činjenici da je svaki korisnik jedinstveno ljudsko biće koje ni u kom trenutku svog života nije izolirano od vlastite socijalne okoline koja na njega neprestano utječe (Urbanc, 2006). Nadalje, polazna načela socijalnog rada su ljudska prava, poštivanje različitosti, kolektivna odgovornost i socijalna pravda, dok je krajnji cilj profesije da riješi životne izazove i poveća kvalitetu života zajednice i svih njenih članova (EASSW, 2023). Psihodrama sa socijalnim radom dijeli dugoročni cilj rada koji baš kao i u socijalnom radu kreće od rješavanja jednog problema jednog člana psihodramske grupe prema rješavanju problema na razini te grupe pa sve do rješavanja problema članova društva izvan konkretne grupe (Skolnik, 2018). Grupni pristup i

grupna psihoterapija neizostavan su dio na putu u ostvarenju tog cilja što vodi tomu da su psihodramske metode jedan od mogućih alata u rješavanju problema pojedinih korisnika s kojima se susreću socijalni radnici u svom profesionalnom radu i u svom svakodnevnom obavljanju djelatnosti socijalnog rada.

Dodatno, psihodramski pristup i profesija socijalnog rada kao temeljna načela svoje grupne inačice rada u praksi smatraju osnaživanje i terapijsku dobit svakog pojedinog člana formirane terapijske grupe. Zajedničko im je i konzistentno poticanje kreativnosti i spontanosti u radu unutar grupnih procesa (Skolnik, 2018). Premda je polazna poveznica psihodrame i socijalnog rada grupni pristup, važno je naglasiti da oba pristupa posjeduju dodatnu povezanost unutar etičkih okvira rada, kod razlikovanja u radu s različitim korisničkim skupinama te u drugoj metodici praktičnog rada koja se slaže i preklapa. Većinu dodirnih točaka moguće pronaći u literaturi oba pristupa samo pod drugačijim nazivima. Isto tako, preklapanja postoje i kod individualnog i savjetodavnog psihosocijalnog rada.

5.3. Korisnička perspektiva u psihodrami i socijalnom radu

Svaka osoba na svijetu posjeduje suštinsku potrebu za samoaktualizacijom. Drugim riječima, želi svrhovito, realistično, usmjereno i konstruktivno funkcionirati u svojoj okolini te neometano stremiti ka ciljevima koje si je sama postavila. Stoga, nije slučajno da je jedan od ciljeva svake suvremene pomažuće profesije upravo pomaganje u samoaktualizaciji ljudi. Polazna točka takve prakse ima svoj oslonac u činjenici da je svaka zdrava osoba koja nije doživjela karakterna odstupanja zapravo emotivno ranjivo i pozitivno umjereno biće koje je motivirano svrhovito živjeti svoj život. Međutim, na tome putu nerijetko doživljava poteškoće koje je moguće premostiti uz osnaživanje i komunikaciju s drugim ljudima poput značajnih drugih ili stručnjaka (Rogers, 1942; prema Janković, 2004).

Socijalni rad je pomažućih profesija koja u svome radu zagovara samoaktualizaciju korisnika. Psihodrama i socijalni rad vode se načelima nedirektivnog pristupa prema svojim klijentima, odnosno korisnicima. Nedirektivni pristup podrazumijeva da psihodramatičar, odnosno socijalni radnik svoj rad s korisnicima temelji na njihovim

zdravim dijelovima ličnosti i osobnim snagama. Morenova je psihodrama od početka koncipirana na taj način, ali u socijalni je rad to došlo tek nešto kasnije. Koncept korisničke perspektive, koji je istovjetan odgovoru na pitanje što je realitet protagonista u psihodrami, zauvijek je modernizirao paradigmu socijalnog rada. Prema njemu su korisnici oni čiji se kapaciteti procjenjuju, osvještavaju i koriste kao resurs pozitivne promjene, držeći pritom da su upravo sami korisnici najbolji stručnjaci u kreiranju rješenja za vlastite probleme ili konfliktne situacije. U užem smislu, socijalni rad ističe osobne kapacitete i snage korisnika kao ključne čimbenike ostvarenja njihove pozitivne promjene. Prema istom principu funkcionira i psihodrama unutar psihodramske akcije odigravanja određenih situacija i istraživanja konflikta protagonista (Marčetić-Radunović, 2018). Dakle, korisnička je perspektivna nezaobilazni korak u primjeni psihodramskih metoda u praksi socijalnog rada. Grupni pristup je najčešće prva i gotovo nezaobilazna poveznica, ali korisnička perspektiva ide još jedan korak naprijed.

6. Etička načela psihodrame i socijalnog rada

Morenova filozofija i filozofija socijalnog rada posjeduju brojne zajedničke elemente i vrijednosti. Sveukupno postoji šest različitih temeljnih vrijedosti socijalnog rada koje je Moreno u potpunosti usuglasio sa svojim Etičkim kodeksom za grupne psihoterapeute iz 1957. godine. Tih šest vrijednosti, odnosno načela podrazumijeva: važnost poštovanja dostojanstva i vrijednosti svakog čovjeka; važnost ljudskih odnosa; važnost kompetentnosti; važnost integriteta; važnost usluge; te važnost socijalne pravde (Holmes, Carp i Watson, 1994; Giacomucci, 2021; Veljković, 2021).

6.1. Načelo važnosti poštovanja dostojanstva i vrijednosti svakog čovjeka

Načelo poštovanja važnosti dostojanstva i vrijednosti svakoga čovjeka dio je preambule Etičkog kodeksa za psihodramske terapeute. Tamo je istaknuto da se od psihodramatičara očekuje da poštuju dostojanstvo, čast i vrijednost svakog člana psihodramske grupe štiteći pritom temeljna ljudska prava i slobode. Psihoterapeuti poštuju čast, vrijednost i dostojanstvo pojedinaca te nastoje očuvati i zaštititi njihova osnovna ljudska prava i slobode (Etički kodeks Centar za psihodramu, 2014). Isto je načelo nabrojeno i složenije obrazloženo kao prva temeljna vrijednost unutar Etičkog

kodeksa socijalnih radnica i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada (2014). Dužnost poštovanja dostojanstva i vrijednosti svake osobe za socijalne je radnike nediskriminatorno uvjetovana. Drugim riječima, oni su dužni osigurati zadovoljenje ovog načela neovisno o individualnom obilježju (nacionalnost, porijeklo, spol, seksualna orijentacije, boja kože, vjerska pripadnost i dr.), statusu ili trenutnom životnom položaju korisnika. Uz to, njihova je dužnost da se odnose prema svakom svom korisniku kao prema ljudskom biću.

6.2. Načelo važnosti ljudskih odnosa

Važnost ljudskih odnosa načelo je koje psihodramu i socijalni rad razlikuje od psihologije. Psihologija se fokusira na instrapsihički svijet pojedinca, a pritom u drugi plan stavlja socijalnu komponentu međuljudskih odnosa. S druge strane, psihodrama i socijalni rad drže da je prvi korak u postizanju terapijskog učinka za pojedinca upravo pozitivna promjena unutar njegova odnosa s drugima, a posebno sa značajnim osobama iz njegova života (Bosworth Truedley, 1944; Urbanc, 2006; Giacomucci, 2021). Samim time, ne iznenađuje da je ovo načelo također dio preambule Etičkog kodeksa za psihodramske terapeute (2014). Tamo je navedeno da su psihodramatičari dužni osigurati visokokvalitetan proces psihoterapijskog rada u ostvarenju ciljeva i to onima koji traže njihove usluge (klijentima); zatim onima koji su povezani s klijentima; te svima onima koji su dio mogućeg istraživanja (Etički kodeks Centar za psihodramu, 2014). Za socijalne radnike ovo je načelo navedeno pod nazivom „važnosti međuljudskih odnosa“ i podrazumijeva da stručnjaci razumiju važnost kvalitetnih interpersonalnih veza svojih korisnika. Štoviše, očekuje se da će s korisnicima kontinuirano raditi na uspostavi i unaprijeđenju za njih značajnih međuljudskih odnosa i veza (Etički kodeks socijalnih radnica i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada, 2014).

6.3. Načelo važnosti kompetentnosti

Kompetencija je nezaobilazna osobina svakog profesionalca pa tako i jednog psihodramatičara, odnosno socijalnog radnika. Općenito govoreći, rad voditelja u grupi zahtijeva profesionalno usavršavanje tijekom cijele njegove karijere. Važno je da profesionalac koji se bavi psihosocijalnim radom svojim kliničkim iskustvom rada i supervizijom održava i unapređuje vještine i znanja koji su mu potrebni za kvalitetno

vođenje grupe. Dodatno, nije na odmet aktivno praćenje trendova i promjena u praktičnom radu kao ni interes za recentna istraživanja o grupnom psihosocijalnom radu (Ajduković, 1997). Prema ovom temeljnom načelu odgovornost je psihodramatičara da održava visoki standard vlastite kompetencije. Takav odnos psihodramatičara prema vlastitoj kompetenciji je u interesu profesije i šire javnosti. To podrazumijeva sposobnost psihodramatičara da uviđa ograničenja vlastite kompetencije i tehnika te ga poziva na odgovornost da se služi isključivo onima za koje je kvalificiran teorijski i praktično. Iako se radi o znanstveno utemeljenoj metodi rada, psihodrama kao i svaki drugi psihoterapijski pravac posjeduje metodološke dijelove koji još uvijek nisu standardizirani općim pravilima struke. Zbog toga su psihodramatičari dužni oprezno pristupati takvim područjima rada kako bi zaštitili interes i dobrobit svojih klijenata. Također, u dio kompetencije spada i istinito informiranje psihodramatičara o vlastitom obrazovanju, edukaciji, treningu i profesionalnom iskustvu. Dokaz profesionalne edukacije psihodramatičara čini dokumentacija relevantnih nacionalnih organizacija za vrednovanje te europskih akreditacijskih organizacija i to prema unaprijed određenim kriterijima. Preduvjet za kontinuirano cjeloživotno educiranje i osobni razvoj psihodramatičara je u njihovoj sposobnosti da budu otvoreni prema novim postupcima i vrijednosnim modifikacijama pristupa. Uz to, od velike je važnosti da psihodramatičari budu svjesni svojih osobnih ograničenja, konflikata i problema kako oni ne bi utjecali na njihovu profesionalnu djelotvornost u radu s klijentima. Dakle, ako psihodramatičar procijeni da je potreba klijenta van okvira njegovih profesionalnih znanja, vještina ili mogućnosti, on će, vodeći se načelom kompetentnosti, uputiti tog klijenta ili psihodramsku grupu drugom stručnjaku. Poštovanje načela kompetentnosti moguće je i u situacijama kada primjerice neki psihodramatičar traži stručne savjete za svoj rad od drugih kolega (Etički kodeks Centar za psihodramu, 2014). Zakon o djelatnosti socijalnog rada u prvom poglavlju svog drugog dijela ističe uvjete koji su nužni za kompetenciju, odnosno obavljanje djelatnosti socijalnog rada, a koji su jednako tako nužan preduvjet edukacije neke socijalne radnice ili socijalnog radnika o psihodramskom pristupu i psihoterapiji općenito (Zakon o djelatnosti socijalnog rada, NN 18/2022., čl.7). Važnost profesionalnih kompetencija u radu s korisnicima Etički kodeks socijalnih radnika ističe kao 13. temeljnu vrijednost djelatnosti socijalnog rada. Prema tome,

socijalne radnice i socijalni radnici jednako su tako dužni razvijati svoje profesionalne kompetencije kontinuirano kroz cjeloživotni razvoj svoje profesionalne karijere. Uz to, dužni su se sustavno educirati i ulagati u svoj rast i razvoj (Etički kodeks socijalnih radnica i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada, 2014). Certifikat i potvrda o završenoj edukaciji početne razine psihodrame znači da je socijalni radnik završio dugotrajnu obuku, zadovoljio uvjete i prošao nadzor iz prakse psihodramskog pristupa. Međutim, suvremena struka socijalnog rada nije idejno zamišljena kao grupni pristup rada s korisnicima zbog čega nedostaje fokusa na grupni rad u obrazovnom kurikulumu. Stoga, motivacija za upisivanjem dodatne edukacije iz područja kao što su psihoterapija, sociometrija pa i psihodrama rezultiraju popunjavanjem neželjenih praznina u kompetencijama socijalnih radnika za grupni psihosocijalni rad (Holmes, Carp i Watson, 1994; Giacomucci, 2021).

6.4. Načelo važnosti integriteta

Integritet se u Etičkom kodeksu psihodramatičara spominje na dva mjesta. Najprije, na početku petog načela dobrobiti klijenata gdje je poštovanje integriteta klijenata i grupa s kojima se radi nužan preduvjet osiguravanja njihove dobrobiti. Drugo mjesto na kojem je moguće pronaći termin integriteta jest kod desetog načela koje se odnosi na psihodramske edukatore i supervizore. Tamo je integritet prva temeljna vrijednost supervizije i edukacije u psihodrami. No, nedostaje neko složenije objašnjenje što se točno pod time smatra (Etički kodeks Centar za psihodramu, 2014). Nasuprot tome, Etički kodeks socijalnih radnika osobni i profesionalni integritet socijalnih radnika vidi kao nastojanje da se profesionalne vrijednosti struke integriraju u privatni život profesionalaca u najvećoj mogućoj mjeri. Socijalni rad se smatra zvanjem koje dopušta suglasje osobnog i profesionalnog identiteta socijalnog radnika kao vrijednosti koje se podudaraju. Moreno je držao da bi psihodramski pristup trebalo percipirati kao stil života, a ne samo kao psihoterapijski pristup (Holmes, Carp i Watson, 1994; Moreno, 2012; prema Giacomucci 2021). Uz to, poštovanje dostojanstva i integriteta korisnika prva je temeljna odredba u stvaranju odnosa socijalnog radnika s korisnikom (Etički kodeks socijalnih radnica i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada, 2014), dok je terapijski savez terapeuta i korisnika neizostavan element svakog učinkovitog

savjetodavnog procesa pa tako i onog u grupnom psihosocijalnom pristupu (Ajduković, 1997; Janković, 2004).

6.5. Načelo važnosti pružanja usluge

Jedna od najvažnijih svrha profesije socijalnog rada je pomaganje ljudima u nevolji i rješavanje njihovih socijalnih problema. Svaki od oblika takve profesionalne pomoći u radu s korisnicima drugim se riječima može nazvati uslugom koju pružaju socijalni radnici. Najjednostavniji primjer pružene usluge je recimo informiranje korisnika o pravu iz sustava socijalne skrbi. Složeniji primjer podrazumijevao bi vođenje psihodramske grupe. Što je moguće budući da je veliki broj socijalnih radnika educiran u određenom području psihoterapije, odnosno ovlaštene su pružati psihoterapijske usluge. Nadalje, socijalni radnici svoje usluge pružaju čitavom dijapazonu korisnika: pojedincima; obiteljima; grupama; zajednicama; organizacijama te društvu u cjelini. Odgovornost je socijalnih radnika da usluge koje su ovlaštene pružati pružaju najvećem mogućem broju korisnika (Etički kodeks socijalnih radnika i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada, 2014; Giacomucci, 2021). Sličan koncept pružanja predviđen je i u psihodramskoj metodi. Psihodramatičari bi trebali biti na usluzi svim svojim klijentima, grupama čiji su oni članovi, ali i društvu kojem te grupe pripadaju. Dakle, ideja je da psihodramatičari u svome profesionalnom djelovanju budu svojevrсни svjetski terapeuti, a upravo su socijalni radnici u svojoj temeljnoj misiji poziva najbliži tome (Giacomucci, 2021).

6.6. Načelo važnosti socijalne pravde

Intencija socijalne pravde načelo je djelovanja koje socijalne radnike razlikuje od drugih stručnjaka koji se u svome radu bave mentalnim zdravljem svojih korisnika, poput obiteljskih terapeuta, psihologa i bračnih terapeuta. Konstantan je cilj socijalnih radnika da u svome radu uz pomaganje korisnicima rade na smanjenju nepravde sustava i politika koje su izvor psiholoških i socijalnih problema u društvu. Suvremeni socijalni radnici svjesni su svoje dualne odgovornosti koju imaju prema svojim korisnicima i društvu općenito. Sociometrija u psihodrami podrazumijeva svojevršno liječenje društva u cjelini jer bi svaki kvalitetan terapijski postupak trebao kao krajnji cilj imati terapijski učinak na cijelo čovječanstvo, barem je to tako predvidio autor pristupa (Moreno i Toeman, 1942). Velika važnost koju je Moreno pridavao socijalnoj

pravdi unutar svoje filozofije koprodukt je njegovih iskustava iz privatnog života. Naime, Moreno je na vlastitoj koži osjetio sustavnu socijalnu nepravdu kao izbjeglica i pripadnik židovske religije u Sjedinjenim Američkim Državama i Europi. Doživljenu je diskriminaciju iskoristio kako bi kreirao alate i metode u borbi za socijalnu pravdu. Dobar primjer toga svakako je etnodrama kao pristup koji služi u rješavanju problema pripadnika određenih etničkih manjina. Rad na socijalnoj pravdi svoj temelj nalazi u idejama postmoderne teorije i socijalnog konstruktivizma. Prema tome klijenti i grupe kojima pripadaju smatraju se stručnjacima za svoje vlastito iskustvo. Psihodramatičar je dužan raditi s grupom na subjektivnoj istini protagonista, odnosno istini grupe. Takvi principi rada zaživjeli su i u socijalnom radu u zajednici, unutar socijalnog rada u organiziranju zajednice te kao dio socijalnog aktivizma (Giacomucci, 2021). Općenito se od socijalnih radnika očekuje da se u svome radu sustavno zalažu za pravedniju raspodjelu socijalnih resursa te da zagovaraju ideje jednakih mogućnosti, ravnopravnosti i socijalne kohezije u društvu (Etički kodeks socijalnih radnica i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada, 2014). Shodno tome dužni su se kontinuirano voditi okvirom socijalne pravde kako bi kreirali pošteno i ravnopravno iskustvo rada za svakog člana psihosocijalne grupe koju vode. Psihodramska je grupa također zamišljena kao model demokratskog okvira ponašanja unutar kojeg svi članovi grupe uživaju ravnopravan status bez obzira na njihove spolne, rasne, vjerske ili primjerice ekonomske razlike. Da ne postoji takva vrijednost rada velika bi većina terapijskih grupa uspostavila neki vid sustava opresije, diskriminacije ili društvene nepravde koji ni u kom pogledu ne čini dobar temelj za uspostavu pozitivne promjene ili terapijskog učinka, a nikako socijalne pravde za kojom se teži (Giacomucci, 2021).

7. Implementacija elemenata psihodramske metode u određenim aspektima socijalnog rada

Psihodramske tehnike moguće je koristiti u čitavom nizu područja u kojima djeluje profesija socijalnog rada i takva primjena ima različite prednosti. To primjerice može biti postupak „zagrijavanja” neke grupe, koji ne mora nužno biti terapijski, a koji može poslužiti na prvom susretu kako bi se potknuo razvoj grupne kohezije koja čini temelj povjerenja i autentičnosti u grupi. Jedan od primjera „zagrijavanja” jest igra koja se zove „Hodajte kao...”. U toj igri svi sudionici stoje u krugu i uz pomoć loptice biraju

tko će iz kruga zadati naredbu, dok drugi to slijede na način da hodaju kako je ta osoba zadala (npr. kao slonovi, mačke, pingvini i sl.). U drugom krugu te igre moguće je „zagrijavanje” grupe potkanuti korak dalje na način da se naredbe hodanja zadaju kao emocije (npr. „hodajte kao da ste veseli”; „hodajte kao da ste iznenađeni”; „hodajte kao da ste uplašeni” i sl.). Još jedan dobar primjer bilo bi korištenje tehnike „zamjene uloga” u individualnom radu kada socijalni radnik želi potaknuti korisnika da se prisjeti neke konflikte situacije pa mu kaže nešto poput „Ja ću sada biti Vi, a Vi vaša majka i pokušajte se sjetiti svega što je ona Vama rekla i izgovoriti meni kao da sam ja Vi”. Što se tiče samog socijalnog rada psihodramski se pristup u literaturi najčešće spominje u radu s grupama, a neke se psihodramske metode primjenjuju i na individualnoj razini. Što se tiče korisničkih skupina, može se koristiti u radu s korisnicima različitih dobnih skupina, od djece do starijih osoba te u radu s adolescentskom populacijom zbog čega je najčešća podjela psihodrame na dječju, adolescentnu i adultnu terapiju (Marčetić-Radunović, 2018; Urbanc, Matijević i Bačurin, 2022).

Za potrebe ovog rada izabrana će područja primjene psihodramske metode u praksi socijalnog rada biti podijeljena u dvije veće kategorije, a to će biti kategorije određene obzirom na širu populaciju na koju su usmjerene. Tako će prva velika skupina izabranih primjera biti vezana uz korisnike, a druga uz stručnjake i buduće stručnjake. Drugim riječima, u nastavku rada slijedi prikaz primjene određenih elemenata psihodramske metode rada u praksi socijalnog rada s korisnicima, u edukativnom dijelu rada s budućim socijalnim radnicama i radnicima te u dijelu koji se odnosi na supervizijski rad, točnije pomoć pomagačima.

7.1. Implementacija psihodramske metode u radu s korisnicima

Socijalni radnici u svome radu s korisnicima najčešće koriste izvedene elemente psihodramske metode koje onda integriraju u proces pojedinačne, obiteljske ili grupne terapije (Blanter, 1996).

Unutar **socijalnog rada s grupom** najčešće se koriste psihodramske tehnike zagrijavanja, tehnika zamjene uloga, dubliranje te interakcija putem vježba neverbalne komunikacije. Time se želi ostvariti grupno usmjeravanje na „sada i ovdje” te se žele

zaobići verbalni zastoji te „skretanja” s teme rada grupe. Također, nekolicina autora (Nikolić, 1995; Blanter, 1996; Janković, 2004; Milošević, 2019) ističe da su upravo psihodramske tehnike najbolji alat u radu s obrambenim mehanizmima određenih članova grupe jer osiguravaju dodatni okvir sigurnosti i autentičnosti zbog uloge koja na određeni način štiti pojedinca u radu unutar grupe. Jednako tako grupna se psihodramska metoda spominje i u radu s transferima (protagonista) i kontratransferima (direktora) te transferima unutar grupe korisnika gdje se pokazala kao djelotvoran alat (Nikolić, 1995; Blanter, 1996; Janković, 2004; Milošević, 2019).

Psihodramske tehnike otvaraju prostor za veću razinu autentičnosti i spontanosti u procesu ventiliranja emocija zbog čega se mogu primjenjivati u **socijalnom radu s obiteljima** i van terapijskog konteksta. Kada je ventiliranje spontano i iskreno brže se dolazi do izvora konflikta u nekom obiteljskom ili partnerskom odnosu. Nerijetko se događa da partneri imaju vrlo izražen suparnički stav koji je osuđujući i kontraproduktivan. U takvim situacijama socijalni radnici mogu koristiti tehniku zamjene uloga kako bi partneri objektivnije mogli ogledati vlastito ponašanje i postupke, što se pokazalo kao vrlo učinkovito u tom području radu. Ako pak u takvom odigravanju partneri i dalje manifestiraju sukob putem nerealnog prikaza ili pretjerivanja, socijalni radnik potiče realniju zamjenu uloga i prikaz iz pozicije partnera. Ta vrlo kratka psihodramska tehnika uz dobro postavljena pitanja socijalnog radnika može rezultirati samouvidom korisnika već na prvom susretu (Blanter, 1996). Još neki primjeri primjene psihodramske metode u obiteljskoj terapiji su edukativne grupe za trening roditeljskih vještina i sposobnosti te grupe podrške za samohrane roditelje (Marčetić-Radunović, 2018).

Što se tiče **socijalnog rada s djecom i socijalnog rada s mladima**, psihodramske tehnike moguće je koristiti sa svim dobnim skupinama i u različitim kontekstima. To primjerice može biti u centrima za djecu, mlade i obitelj; dječjim domovima; obiteljskim centrima; odgojnim domovima; dječjim bolnicama; te na drugim mjestima. To su situacije u kojima je potrebno prilagoditi tehnike okruženju u kojem se radi. Druga je situacija kada je tehnike potrebno modificirati prema grupi ako se primjerice radi o djeci bez adekvatne roditeljske skrbi, mladima koji napuštaju

ustanovu socijalne skrbi ili udomiteljsku obitelj, mladima koji su u riziku ili su u sukobu sa zakonom (mladi počinitelji kaznenih djela) ili recimo djeci s teškoćama u razvoju. Najčešće se koriste tehnike zagrijavanja, različite igre, vođene fantazije i priče te igranje uloga (Blanter, 1996; Marčetić-Radunović, 2018).

Prvi primjer dobre prakse psihodramskog rada s adolescentima opisan je u radu profesorice Mindoljević Drakulić (2011) koja je u grupnom radu s mladima uvidjela stvaranje kohezije unutar grupe, njihov rast motivacije za sudjelovanjem u grupi i redoviti rad u grupi, a sve to bio je koprudukt terapijskog učinka psihodrame koji su adolescenti doživjeli iz prve ruke. Naime, za njih je psihodramska grupa predstavljala jedinstvenu priliku za vježbanje ponašanja, posebice onih koja još nisu iskusili. Nepostojanje ograničavanja iz psihodrame omogućilo im je se okušaju u iskustvima u kojima su bili ograničeni u svojim primarnim obiteljima, a koja su za njih bila od velike važnosti. Konačno, stekli su uvide i podijelili osjećaje na zdrav i konstruktivan način koji im u realitetu vrlo često nije osiguran (Mindoljević Drakulić, 2011). Nadalje, primjena psihodramskih tehnika kao dio inkluzivnog školovanja učenika s motoričkim teškoćama pokazala se kao još jedan primjer dobre prakse koji ne samo da je imao pozitivne učinke za ciljanu skupinu djece s teškoćama u razvoju već na cijele razrede učenika, što je ujedno i prvi primjer u kojem u prednosti psihodramskih elemenata vidljivi izravno kod izabrane korisničke skupine i njihove socijalne okoline (Huber, 2016).

Još jedan primjer dobre psihoterapijske prakse na indiciranoj terapijskoj razini kod nas su dječje psihodramske grupe u Centru za djecu, mlade i obitelj u Velikoj Gorici. One su krenule sa svojim radom 2011. godine, a namijenjene djeci nižih i viših razreda osnovne škole. Oduševljenje djece i njihova motivacija za sudjelovanjem u psihodramskim grupama su tolike da se, prema riječima jedne od voditeljica, iz godine u godinu traži mjesto više u vrijeme formiranja grupa. Dječja iskustva i sudjelovanje u psihodramskim grupama su toliko pozitivni da su i njihovi roditelji apelirali da bi se sami željeli okušati u radu psihodramskih grupa za odrasle, što ih neupitno svrstava u još jedan primjer dobre prakse implementacije psihodramske metode i socijalnog rada, a koji je detaljnije opisan u knjizi koju su voditeljice grupa priredile nakon

prvog desetljeća svog uspješnog rada u Centru za djecu, mlade i obitelji u Velikoj Gorici (Urbanc, Matijević i Bačurin, 2022).

Što se tiče **socijalnog rada s odraslim korisnicima**, odnosno adultne psihodrame to su najčešće primjeri rada s osobama s invaliditetom; korisnicima koji su ujedno i kronični bolesnici; korisnici s iskustvom ovisnosti te korisnici koji su doživjeli određenu traumu. U primjeru dobre prakse u radu s korisnicima koji su osobe oboljele od AIDS-a nekolicina autora (Karabilgin i sur., 2012) ističe da psihodramske metode za tu skupinu korisnika omogućuju bolji uvid u stvarno stanje bolesti i realitea, pomažu im da se nose sa svojim negativnim emocijama, od velike su im pomoći u nošenju s diskriminacijom te im povećavaju opću kvalitetu života koja je znatno narušena uslijed dijagnoze bolesti. Nakon provedbe psihodramske grupe s pacijentima, autori su istraživanja kvalitativno ispitali korisnike o njihovu iskustvu rada u grupi. Rezultati su pokazali da psihodramske metode za skupinu korisnika koja su oboljeli od AIDS-a doprinose u smanjenju srama i straha od vlastite dijagnoze te izjašnjavanju o njoj drugim ljudima. Zatim, rezultati su pokazali da su korisnici nakon sudjelovanja na psihodramskoj grupi konstruktivnije i otvorenije komunicirali te da su se bolje nosili s vlastitom dijagnozom kao dijelom svog identiteta. Zanimljivo je i da su im se smanjile razine straha od smrti te razine depresivne simptomatike (Karabilgin i sur., 2012).

Slično tome, Menichetti i sur. (2016) su u jednom drugom istraživanju željeli istražiti koji je doprinos sudjelovanja u psihodramskoj grupi za onkološke bolesnike. Rezultati koje su dobili istraživanjem pokazali su da većina onkoloških pacijenata smatra da su više podrške primili u psihodramskoj grupi nego li u svojoj užoj socijalnoj okolini. Dodatno, sudjelovanjem u grupi smanjio se njihov osjećaj izoliranosti te im je psihodramska grupa zamijenila socijalne kontakte koji im nedostaju kada su na liječenju u bolnici. U ovom je slučaju psihodramska grupa stvorila sigurno i podržavajuće socijalno okruženje za korisnike te su autori rada apelirali da se takva praksa u budućnosti nastavi primjenjivati kao obvezan dio liječenja onkoloških bolesnika (Menichetti i sur., 2016).

Nadalje, Marčetić-Radunović (2018) navodi jedan primjer dobre prakse iz Srbije gdje se vode psihodramske grupe s osobama osuđenima za kaznena djela. Takve psihodramske grupe ciljano su terapijski orijentirane na presude članova koje u psihodramskim akcijama objašnjavaju i proživljavaju situacije iz sudnica. U tako koncipiranim grupama, uloge su uvijek vezane za sud i istražuju se emocije vezane uz događaj presude koja je ujedno i uzrok korisnikova boravka u ustanovi i lišenja slobode. Takave su grupe vrlo izazove i od socijalnih radnika iziskuju visku razinu stručnosti i poznavanja psihodramskog principa, ali su ujedno vrlo interesantan primjer koji spaja struku socijalnog rada, psihodramu, pravosudni sustav i ovu grupu korisnika (Marčetić-Radunović, 2018).

Jedan primjer dobre prakse u radu sa ženama žrtvama nasilja objavile su autorice iz Izraela (Bucuță, Dima, i Testoni, 2018). U njihovom se radu veoma opširno govori o tome na koje sve načine psihodramske metode i tehnike mogu pomoći u osnaživanju žena žrtava nasilja te na koji način putem tih metoda i tehnika specifična skupina korisnica može naučiti nove obrasce ponašanja i odijeliti se od svoje životne uloge žrtve nasilja. Koristeći psihodramske metode, autorice ovog rada zabilježile su visoku razinu promjene u percepciji svojih korisnica o tome što je identitet žrtve i kako stati na kraj transgeneracijskom prijenosu uloge žrtve za sebe. Pouka iz psihodrame je bila da je uloga žrtve tek uloga, koju osnažena protagonistica na sceni odbacuje kako bi se ohrabrila odbaciti je i u svom realitetu. Zaključno, autorice ovog primjera su u rezultatima naglasile da su spontanost iz psihodrame i dobrobit iz socijalnog rada dvije neizostavne dimenzije osnaživanja ove grupe korisnica (Bucuță, Dima, i Testoni, 2018). Dodatno, u istraživanju provedenom s psihijatrijskim pacijentima u bolnici Vrpače autorice rada (Prosen i Jendričko, 2019) željele su provjeriti kakve učinke psihodramske metode imaju na strategije pacijenata u vlastitoj emocionalnoj regulaciji. Naime, prije psihodramskog tretmana zabilježeno je da pacijenti srednje dobi i muškarci znatno više koriste zanemarivanje emocija prilikom nošenja sa svakodnevnim problemima, nego li pacijenti mlađe kronološke dobi i žene. Međutim, nakon psihodramskog tretmana rezultati istraživanja uputili na promjenu prema kojoj su pacijenti koji su inače bili skloni zanemarivanju i potiskivanju vlastitih emocija sada u sigurnom okruženju psihodramske scene naučili o prednostima podjele osjećaja i

ventiliranja kao dijelu zdravog nošenja s problemima ljudske svakodnevice (Prosen i Jendričko, 2019; Andrić i Blažeka Kokorić, 2021; Veljković, 2021).

Zaključno, primjena psihodramskih metoda u pomažućem kontekstu na području psihosocijalnog rada moguća je s velikom većinom korisničkih skupinama i u različitim okruženjima te sa sobom uvijek donosi čitav niz dopuna i prednosti. Koncept psihosocijalnog rada u kojem se primjenjuju psihodramske tehnike iziskuje da su socijalni radnici educirani te da su i sami sudjelovali u psihodrami i prošli to vlastitim iskustvom.

7.2. Implementacija psihodramske metode u radu sa stručnjacima

Suvremeni socijalni rad kao pomažuća profesija i akademska disciplina podrazumijeva da praktičari budu visokoobrazovani stručnjaci sa znanstvenim perspektivama. K tome, suvremeni socijalni radnici u svome radu polaze od korisničke perspektive i tehnika koje pristupaju korisniku nedirektivno s razumijevanjem i željom za rješavanjem njegovih problema i konfliktnih situacija. Stoga ne čudi da je psihodrama kao jedan od vodećih pristupa u podržavanju autentičnog ljudskog razvoja ujedno i metoda koja je primjenjiva već i u samom obrazovnom aspektu socijalnog rada, odnosno u edukaciji socijalnih radnika (Kol i Topgül, 2021). Štoviše, u suvremenoj literaturi (Giacomucci, 2021) ističu se socijalni konstruktivizam i praktično učenje ko nezaobilazni čimbenici u obrazovanju budućih stručnjaka pomažućih profesija. Na tragu toga zagovaraju se i brojne reforme u obrazovanju koje naglasak stavljaju na centar psihodramske metode, a to je akcija. Studenti pomažućih profesija trebali bi učiti radeći zato što djelovanje iziskuje razmišljanje, a ono rezultira učenjem. Socijalna radnica Mary Bosworth Truedley još je 1944. godine u svome radu isticala pozitivne čimbenike koje tehnika igranja uloga ima u obrazovanom i supervizijskom području socijalnog rada. Jednostavno rečeno, tehnika igranja uloga najlakši je način da studenti socijalnog rada mogu iz prve ruke promatrati određeni slučaj i rad na njemu. Znanstveni časopis *Journal of Teaching in Social Work* od 90-ih godina prošlog stoljeća objavljuje članke koji oslikavaju primjere dobre prakse implementacije iskustvenog učenja u obrazovanju socijalnih radnika i koji sustavno pružaju dobre rezultate na ljestvicama ishoda učenja. Jednako tako, apelira se da općenita obrazovna

komponenta o grupnom psihosocijalnom pristupu bude iskustvena. Koncept iskustvenog učenja u obrazovanju socijalnih radnika razvija kritičko mišljenje kod budućih stručnjaka. Uz to, iskustvenim učenjem studenti bolje povezuju svoje obrazovanje, budući rad i osobni razvoj. Što ide ruku pod ruku sa zajedničkim načelom osobnog i profesionalnog integriteta koje je ranije u ovom radu bilo prikazano kao konvergentna točka psihodramskog pristupa i profesije socijalnog rada. Iskustveno učenje podrazumijeva izravni doticaj s praksom, odnosno susret s fenomenom koji se proučava i koji je do tog trenutka studentu poznat tek kao teorijski konstrukt (Bosworth Truedley, 1944; Blanter, 1996; Konopik i Cheung, 2013). Autori u literaturi (Rogers, 1961; prema Giacomucci 2021; Blanter, 1996) već više od 50 godina zagovaraju iskustveno nad kognitivnim, odnosno didaktičkim učenjem u obrazovanju budućih socijalnih radnika. Iskustveno učenje argumentirano akcijom psihodramskog pristupa rezultira većom sposobnošću budućih praktičara u pružanju pomoći zbog korištenja autentične empatije koja je rezultat stvarnih osjećaja koje su iskustveno doživjeli (Blanter, 1996).

Uz to, primjena psihodramske metode u obrazovanju socijalnih radnika pomaže razviti njihove vještine razmijevanja međuljudskih odnosa, vještine komunikacije unutar odnosa i povećavaju razinu njihove osjetljivosti za međuljudske odnose (Blanter, 1996). Takvim pristupima u učenju uči se studente pomažućih profesija o važnosti dijeljena iskustva, razgovora o emocijama, ventiliranju te potrebama za fizičkim kretnjama dodira ili kontakta, kao što je primjerice ruka na ramenu sugovornika. Takve metode uče buduće stručnjake o tome kolika je važnost paraverbalnog govora i govora tijela u radu s korisnicima jer putem metode zamjene uloga vide kako je to biti korisnik. Dodatno, kada studenti iskustveno uče povećavaju se njihove razine otvorenosti i tolerancije ka novim iskustvima, kao što su primjerice situacije velike boli ili tuge koju doživljavaju korisnici (Blanter, 1996).

Na Pravnom fakultetu u Zagrebu studenti socijalnog rada se najprije upoznaju s osnovama savjetodavnog procesa u okviru obveznog kolegija u petom semestru preddiplomskog studija koji se zove „Osnove savjetovanja”. Tamo se pobliže upoznaju s korisničkom perspektivom u socijalnom radu te prvi puta detaljnije

analiziraju na koji način korisnik dolazi do uvida u radu sa socijalnim radnikom. Kao dio obveznih kolegija iz četvrtog semestra studenti socijalnog rada u Zagrebu slušaju „Socijalni rad s pojedincem” te u šestom semestru slučaju kolegij „Socijalni rad s grupom”, gdje uče o individualnom i grupnom pristupu rada s korisnikom, tada se spominju vođene fantazije, vježbe opuštanja i zagrijavanja u općenitom radu s grupama, a na kraju nastavnog dijela na kolegiju koji je vezan uz grupni psihosocijalni pristup na jednom se predavanju uči na koji način funkcionira sociometrija te koji su njeni osnovni alati i prednosti u radu s korisnicima. Uz to, na gotovo svim stručnim kolegijima velika se važnost pridaje učenju o međuljudskim i grupnim odnosima u zdravom psihosocijalnom razvoju pojedinca, odnosno korisnika. Nakon toga dijelove psihodramske metode moguće je prepoznati tek u izbornim kolegijima kao što su „Kreativne metode u socijalnom radu”; „Dramsko pedagoški postupci u socijalnom radu”; „Posebni pristupi savjetovanju”; te „Duhovnost u socijalnom radu” (Urbanc, 2006; Blažeka Kokorić, 2011; prema Muller i Ostojić 2011; Berc, 2011; prema Muller i Ostojić 2011; Leutar i Leutar, 2017). Primjeri toga su vježbe zagrijavanja, tehnika dubliranja, podjela osjećaja u grupi, pružanje povratne informacije grupi, psihodramska prorada zadanog teksta, odigravanje predloška teksta na sceni te tehnika *play-back* teatra i mnoge druge. Način rada koji u obrazovni program implementira elemente psihodramske metode pozitivno utječe na obrazovni put studenata socijalnog rada (Urbanc, 2006; Blažeka Kokorić, 2011; prema Muller i Ostojić 2011; Berc, 2011; prema Muller i Ostojić 2011; Leutar i Leutar, 2017; Andrić i Blažeka Kokorić, 2021). U tom smislu, oni vježbaju kako osnažiti korisnika da autentično i kreativno radi na sebi i za sebe, zatim uče o važnosti međuljudskih odnosa u svakodnevnom životu korisnika, a posebno u njegovu rješavanju problema i suočavanju sa životnim nedaćama. Također, integriranje elemenata psihodrame u obrazovanje budućih socijalnih radnika omogućava učenje o poticanju kreativnosti korisnika u rješavanju problema i potiče razvoj njihove vlastite kreativnosti i kritičnosti u radu s korisnicima. Uz to, način rada koji uključuje odigravanje nije ništa drugo nego li klasičan primjer iskustvenog učenja koji sa sobom nosi čitav niz prednosti u obrazovanju budućih socijalnih radnika (Konopik i Cheung, 2013; Andrić i Blažeka Kokorić, 2021; Veljković, 2021). Zaključno, dobar dio studenata na Studijskom centru socijalnog rada u Zagrebu rado prihvaća ovakav pristup u obrazovanju i visoko su motivirani za taj

način rada, što dokazuje i velik interes za upisom na prethodno nabrojenim izbornim kolegijima. Bez obzira na vrijednost koju su profesorice uvele u nastavni program putem ovih izbornih kolegija, svakako nebi bilo na odmet da se uvrsti jedan zaseban izborni, ako ne i obvezni kolegij o osnovama psihodramskog pristupa na studij.

Osim s budućim stručnjacima, psihodramske su metode primjenjive u supervizijskom dijelu rada sa stasalim stručnjacima koji brinu o svom mentalnom zdravlju. Osnovna ideja supervizije je u izbjegavanju sindroma izgaranja u situacijama velikog radnog opterećenja i sustavnog izlaganja pomagačkm stresu. Ono što psihodrama donosi novo u superviziju je akcija, pokret i fizička komponenta rada. Tradicionalna supervizija je usmena, a supervizija koja primjenjuje elemente psihodrame je iskustvena (Marčetić-Radunović, 2018; Giacomucci, 2021). Socijalni radnici u okviru psihodramskih supervizijskih grupa imaju mogućnost raditi na osjećajima koje vežu uz posao, suočiti se sa svojim profesionalnim strahovima, vježbati postavljanje profesionalnih granica s korisnicima te dobiti izravnu podršku od članova psihodramske grupe koji su kolege stručnjaci. U kontekstu supervizije sa socijalnim radnicima, na psihodramskoj se sceni odigravaju situacije s radnog mjesta nekog protagonista. Najčešći primjeri toga su nedovršene situacije sa susreta i dileme u radu s korisnicima (Marčetić-Radunović, 2018). Supervizija s elementima psihodrame omogućuje analiziranje, istraživanje i sukreiranje rekonstruiranih radnih situacija na način na koji to tradicionalna verbalna supervizija nije u stanju. Proces odigravanja pruža mogućnost da socijalni radnik ponovno promisli o određenoj situaciji te da isponova u njoj intervenira. Uz to, supervizija s elementima psihodrame omogućuje rad na kontratransvernim procesima kod socijalnih radnika u praksi (Giacomucci, 2021).

Uzimajući u obzir sve dosada navedeno daje se naslutiti da mogućnosti za implementaciju elemenata psihodrame u radu sa socijalnim radnicima ne nedostaje te da su prednosti brojne. Upravo zbog toga očekuje se da će se obrazovna i supervizijska praksa nastaviti razvijati u tom smjeru te da će njegovati znanja i pozitivne aspkte koje je prepoznala u psihodrami.

8. Zaključak

Dakle, psihodrama je akcijski psihoterapijski pravac koji najčešće djeluje u grupnom kontekstu. Budući da je grupni pristup u psihosocijalnom radu jedan osnovnih modaliteta praktičkog rada s korisnicima ne iznenduje da je to ujedno i prvi trenutak moguće implementacije psihodramskih metoda. No, kao i svaki drugi interdisciplinarni postupak pa tako i ovaj ima složenu teorijsku i vrijednosnu pozadinu. Osim u principima grupnog rada, psihodrama i socijalni rad slažu se i pod vidu profesionalnih vrijednosti koje zastupanju socijalni rad i psihodrama, a odnose se na očuvanje korisničke perspektive te zdravih dijelova ličnosti svake osobe. Uz to, oba pristupa vode se načelima nedirektivnog pristupa u rada s korisnicima i ističu dobrobiti iskustvenog učenja u procesu samoaktualizacije i obrazovanja, odnosno edukacije (Blanter, 1996; Skolnik, 2018; Kol i Topgül, 2021). Psihodrama, iako složena i kroz vrijeme prilagođena društvenim trendovima, još od svojih začetaka nudi čitav niz metoda i tehnika koje su primjenjive u praksi socijalnog rada, a koje nisu nužno vezane uz tipičan model rada u psihodramskoj grupi. Najistaknutije među njima su metode igranja i zamjene uloga, koje po jednostavnim psihodramskim principima rada omogućuju primjenu od individualnog rada s korisnikom pa sve do partnerskih, obiteljskih i grupnih terapijskih situacija. Isto tako, primjena velikog broja psihodramskih metoda i tehnika nalazi svoje prednosti u obrazovnim aspektima i u radu sa studentima socijalnog rada. Primjena metoda nije zaobišla ni stručnjake koji redovito brinu o svom mentalnom zdravlju putem supervizije koju psihodramske metode višestruko obogaćuju (Konopik i Cheung, 2013; Marčetić-Radunović, 2018; Veljković, 2021). Primjena psihodramske metode u radu sa stručnjacima i budućim stručnjacima socijalnog rada poboljšava kolektivni integritet struke kao jedan od šest temeljnih etičkih načela rada psihodrame i socijalnog rada. Primjena psihodrame u socijalnom radu ne mijenja njegove osnovne modalitete rada, već ih unaprijeđuje, a to su rad na slučajevima, grupni rad, klinička praksa, rad u zajednici i organiziranju zajednice, edukacija, obuka i supervizija socijalnih radnica i socijalnih radnika. Teorija i praksa struke koja je upoznata s principima psihodrame i koja ih zna primjenjivati rezultira jačanjem kolektivnog identiteta socijalnih radnika (Giacomucci, 2021). Za kraj, prethodno navedeni narativ, etički temelj i prikaz prednosti određenih elemenata psihodrame u socijalnom radu prikazuju vrijednost koju psihodramska metoda nudi profesiji socijalnog rada. Socijalni radnici koji su spremni i motivirani učiti i

primjenjivati elemente psihodrame ujedno su kompetetni i predani pomagači čiji osobni i profesionalni integritet pokazuje zalaganje za pravednije društvo unutar kojeg svaki njihov korisnik ima pravo i mogućnost na jedinstvenu i dostojanstvenu terapiju, istraživanje, iskustveno učenje i samoaktualizaciju.

9. Literatura

1. Ajduković, M. (1997). *Grupni pristupi u psihosocijalnom radu*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
2. Andrić, D. i Blažeka Kokorić, S. (2021). Primjena načela i tehnika psihodrame u socijalnom radu s različitim grupama korisnika. *Socijalne teme*, 1 (8), 47-72.
3. Blatner, A. (1996). *Acting-in: Practical applications of psychodramatic methods, Third Edition*. New York: Springer Publishing Company.
4. Bosworth Treudley, M. (1944). Psychodrama and Social Case Work. *Sociometry*, 7(2), 169–178.
5. Bucuță, M. D., Dima, G., i Testoni, I. (2018). “When you thought that there is no one and nothing”: the value of psychodrama in working with abused women. *Frontiers in psychology*, 9, 1518.
6. Dogan, T. (2010). The effects of psychodrama on young adults’ attachment styles. *The arts in psychotherapy*, 37(2), 112-119.
7. Đurić, Z., Veljković, J. i Tomić, M. (2004). *Psihodrama*. Zagreb: Alinea.
8. EASSW (2023). Globalna definicija profesije socijalnog rada. Posjećeno 10.07.2023. na mrežnoj stranici European Association of Schools of Social Work: <https://www.eassw.org/Pages/GlobalDefinition/GlobalDefinition.php>
9. Etički kodeks Centar za psihodramu (2014). Zagreb: Centar za psihodramu.
10. Etički kodeks Hrvatske komore psihoterapeuta (2021). Zagreb: Skupština Hrvatske komore psihoterapeuta.
11. Etički kodeks socijalnih radnica i socijalnih radnika u djelatnosti socijalnog rada (2014). Zagreb: Hrvatska udruga socijalnih radnika.
12. Giacomucci, S. (2021). *Social Work, Sociometry, and Psychodrama: Experiential Approaches for Group Therapists, Community Leaders, and Social Workers*. Singapore: Springer.

13. Giacomucci, S. & Stone, A. (2018). Being in two places at once: renegotiating traumatic experience through the surplus reality of psychodrama. *Social Work with Groups*, 42(3), 184-196.
14. Holmes, P., Karp, M., i Watson, M. (1994). *Psychodrama since Moreno: Innovations in theory and practice*. London: Routledge.
15. Huber, S. (2016). *Primjena psihodramskih tehnika u procesu inkluzivnog školovanja učenika s motoričkim teškoćama* (Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu. Edukacijsko-ehabilitacijski fakultet).
16. Janković, J. (2004). *Savjetovanje u psihosocijalnom radu*. Zagreb: Etcetera.
17. Karabilgin, Ö. S., Gökengin, G. B., Doğaner, İ., i Gökengin, D. (2012). The effect of psychodrama on people living with HIV/AIDS. *European Journal of Psychotherapy & Counselling*, 14(4), 317-333.
18. Kol, E., i Topgül, S. (2021). Using Psychodrama in the Field of Social Work. In *Handbook of Research on Policies, Protocols, and Practices for Social Work in the Digital World*, 560-575.
19. Konopik, D. A., & Cheung, M. (2013). Psychodrama as a social work modality. *Social work*, 58(1), 9-20.
20. Leutar, Z. i Leutar, I. (2017). Primjena bibliodrame u kurikulumu studija socijalnog rada. *Socijalne teme*, 1(4), 9-28.
21. Marčetić-Radunović, G. (2018). Psihodrama kao jedan od modaliteta socijalnog rada. Posjećeno 20.07.2023. na mrežnoj stranici ResearchGate: https://www.researchgate.net/publication/323398949_Psihodrama_kao_jedan_od_modaliteta_socijalnog_rada.
22. McMahon, L. (2003). *The handbook of play therapy*. London: Routledge.
23. Menichetti, J., Giusti, L., Fossati, I., i Vegni, E. (2016). Adjustment to cancer: exploring patients' experiences of participating in a psychodramatic group intervention. *European journal of cancer care*, 25(5), 903-915.
24. Milošević, V. (2019). *Kako radi psihodrama*. Zagreb: Mozaik knjiga.
25. Mindoljević Drakulić, A. (2011). Terapijske interpretacije u psihodrami s adolescentima u školskom okruženju. *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 152(1), 121-132.

26. Moreno, J. L., i Toeman, Z. (1942). The Group Approach in Psychodrama. *Sociometry*, 5(2), 191–195.
27. Moreno, J. L. (1940). Mental Catharsis and the Psychodrama. *Sociometry*, 3(3), 209–244.
28. Moreno, J. L. (1946). Psychodrama and Group Psychotherapy. *Sociometry*, 9(2/3), 249–253.
29. Muller, G. & Ostojić, E. (2011). *Vratiti svoju djelatnost i samopoštovanje: Terapija traume metodom psihodrame*. Goražde: Kuća SEKA Goražde/ Udruženje žena SEKA.
30. Nikolić, S. (1995). *Psihodrama: priručnik za konzultante mentalnog zdravlja i psihoterapeute*. Zagreb: Prosvjeta.
31. Nikolić, S. (2004) *Analitička psihodrama*. Zagreb: Prosvjeta.
32. Prosen, S. i Jendričko, T. (2019). A Pilot Study of Emotion Regulation Strategies in a Psychodrama Group of Psychiatric Patients. *Journal of Creativity in Mental Health*, 14(1), 2-9.
33. Skolnik, S. (2018). A synergistic union: Group work meets psychodrama. *Social Work with Groups*, 41(1-2), 60-73.
34. Stanislavski, K., S. (1945). *Sistem: teorija glume*. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije.
35. Urbanc, K., Matijević, S. i Bačurin, I. (2022). *Prozor u svijet dječje psihodrame*. Velika Gorica: Centar za djecu mlade i obitelj Velika Gorica.
36. Urbanc, K. (2006) *Izazovi socijalnog rada s pojedincem*. Zagreb: Alinea
37. Veljković, J. J. (2021). Primjena psihodrame u različitim kontekstima socijalnog rada. *Godišnjak FPN*, 15(26), 221-240.
38. Zakon o djelatnosti socijalnog rada. *Narodne novine*, br. 18/2022.